

Skaistė Barkutė

Klaipėdos universitetas

Humanitarinių ir ugdymo mokslų fakultetas

Baltų filologijos katedra

S. Nėries g. 5, LT-92227 Klaipėda, Lietuva

El.paštas: sbarkute@yahoo.it

Moksliniai interesai: lietuvių literatūra (XIX a. ir XX a. pirmoji pusė), moralės filosofija ir literatūra, literatūros sociologija, literatūros teologija

OBJEKTIVUMO IR SUBJEKTIVUMO SANTYKIS GABRIELĖS PETKEVIČAITĖS MORALINIUOSE SVARSTYMUOSE PIRMOJO PASAULINIO KARO METU

Straipsnyje aptariamas dialektinis sąžinės pobūdis, kai individualūs moraliniai įsitikinimai koreliuoja arba atvirai konfrontuoja su objektyvia tikrove. Analizei pasirinktas lietuvių rašytojos Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Karo meto dienoraštis“ (1914–1919) ir jame užfiksuoti moraliniai svarstymai, sąžinės įsitikinimų refleksijos socialinio ir moralinio pakrikimo – Pirmojo pasaulinio karo – metu. Straipsnyje dėmesys skiriamas individualios sąžinės subjektyvių objektyvios tikrovės vertinimų ypatumams, sąžinės įsitikinimų kismui, pasitaikančioms atrofijoms ir jų priežastims tirti. Kalbama ir apie traumines patirtis išgyvenusių žmonių sąžinės sampratos transformacijas (deformacijas). Atkreipiamas dėmesys į tai, jog G. Petkevičaitė pripažino, kad, siekiant išgyventi ir išsaugoti gyvybę, daug dalykų karo metu, neretai ir sunkūs nusikaltimai, galėjo būti vertinami kitaip. Dienoraščio tekstai atskleidė, kad, nepaisant susiklosčiusių sudėtingų situacijų, rašytoja stengėsi išlikti ištikima savo etiniams įsitikinimams bei humanizmo idealams, kiekvieną gyvybę vertinti kaip neįkainojamą vertybę.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: sąžinė, objektyvumas, subjektyvumas, Gabrielė Petkevičaitė, Pirmasis pasaulinis karas.

Įvadas

Etikos paradigmoje paprastai laikomasi nuostatos, kad kiekvienas žmogus turi sąžinę ir kad ji yra individo veiksmų ir pasirinkimų pagrindas. Pasigilinus į tai, iškyla aktuali problema: jei sąžinė yra geras dalykas ir jei žmonės veikia jos skatinami ir drąsinami, tada iki kokio laipsnio privaloma atsižvelgti į jos reikalavimus vien tik dėl to, kad reikalavimas pagrįstas sąžinės sprendimais? Ar tikrai privaloma atsižvelgti į šiuos reikalavimus, jei jiems nepriartima? Tokie klausimai iškyla ne tik moralės filosofams, bandantiems apginti ir įteisinti visišką sąžinės autonomiją, bet ir žmonėms kasdieniame gyvenime susidūrus su moraline dilema, ypač ribinėse situacijose, kai gyvenimo ir mirties riba taip išblunka, jog žmogus gali priimti sprendimą ir jį pateisinti tik atsiremdamas į prigimtąjį įstatymą arba vadovau-

damasis išgyvenimo instinktu. Bandant atsakyti į šiuos klausimus, pravartu įvertinti sąžinės formuojamą subjektyvumo ir objektyvumo santykį, taip pat šį santykį lemiančius veiksnius.

Tyrimo tikslas – analizuojant Gabrielės Petkevičaitės-Bitės (1861–1943) *Karo meto dienoraštyje* užfiksuotus moralinius svarstymus, sąžinės įsitikinimų ir sprendimų refleksijas, nustatyti individualios sąžinės subjektyvių objektyvios tikrovės vertinimų ypatumus, sąžinės įsitikinimų kismą bei atrofijas ir jų priežastis socialinio ir moralinio pakrikimo – Pirmojo pasaulinio karo – metu. Tyrimo objektas – individualios sąžinės ir objektyvios tikrovės (istorinio-socialinio konteksto) tarpusavio priklausomybės proceso ir iš to kylančios sąžinės dialektikos analizė G. Petkevičaitės-Bitės memuaruose. Problema atsiranda tada, kada tradicinei sąžinės sampratai iškyla pavojus netekti galutinės moralinės instancijos autoriteto reikšmės. Tyrimo tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai: trumpai aptarti Arno Anzenbacherio sąžinės subjektyvumo-objektyvumo santykio teoriją; išanalizuoti pasirinktą literatūros kūrinį; išsiaiškinti, kokie procesai vyksta sąžinės įsitikinimo aprėpiamų – subjektyvaus ir objektyvaus – požiūrių kolizijoje; nustatyti, kaip trauminės patirtis išgyvenę žmonės priversti interpretuoti subjektyvius sąžinės įsitikinimus sudėtingų situacijų perspektyvoje. *Karo meto dienoraštyje* G. Petkevičaitės aprašomų moralinių refleksijų analizė atliekama pasitelkus sociologinę Émile'io Durkheimio ir moralės filosofo Arno Anzenbacherio etikos teorijas.

Žvelgiant į aptariamą temą lauką, paminėtinas Nerijaus Brazausko straipsnis „Igno Šeinaus dienoraštis kaip asmens tapatumo ir kūrybos (inter)tekstas“ (2014: 34–39, 32–40), kuriame autorius, pasitelkdamas Philippe'o Lejeune'o ir Anthonny'io Giddenso teorines įžvalgas, konceptualiai aprašo dienoraščio traktuotę. Svarbią vietą dienoraščio žanro tyrinėjimuose užima Rimanto Glinskio monografija *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai: tarp literatūros ir dokumento* (2006), kuriame aprašomos šio žanro ribos, tikslai ir autoriaus vaidmuo dienoraštyje. Tyrimui aktualus Viktorijos Daujotytės straipsnis „Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai“ (2009: 111–115), kuriame autorė panoramiškai aptaria dienoraštyje užfiksuotus rašytojos išgyvenimus bei pamini svarbų su sąžinės raiška susijusį epizodą (2009: 112). Ramunė Bleizgienė straipsnyje „Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spauda leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“ (2011) aptarė traumos atminties tyrimo literatūroje teorines prielaidas. Straipsnis aktualus atliekant dienoraščio analizę – anot autorės, „literatūros kūrinys tampa tuo komunikaciniu kanalu, kuriuo subjektyvi traumuojančio įvykio atmintis perduodama bendruomenei“ (Bleizgienė 2011: 30). G. Petkevičaitės kūryba ir biografijos detalės įvairiais aspektais analizuoti bei pristatyti straipsnių rinkinyje *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai* (2013). Knygoje tarpdalykinėmis įžvalgomis dalijasi įvairių sričių mokslininkai. Į savo tyrimus įtraukę naujus archyvinės medžiagos duomenis, istorikai daugiau susitelkė ties istoriografiniu kontekstu, formavusiu rašytojos kaip visuomenininkės ir pedagogės veiklos gaires, o literatūrologai pabandė iš naujo atkurti antropologinį G. Petkevičaitės paveikslą, atskleisti asmeninių ir viešųjų interesų sankirtas. Marijus Šidlauskas, pasitelkdamas psichoanalizės sąvokas, išryškino kūrėjos didaktinę bei moralistinę prigimtį, jos nuostatas pasaulio inteligentijos atžvilgiu Pirmojo pasaulinio karo metu (2013: 21). Dalia Čiočytė aptarė gamtos

peizažų estetiką, Dievoieškos problemą ir krikščioniškosios meilės artimui artikuliacijas *Karo meto dienoraštyje* (2013: 26–34). Džiuljeta Maskuliūnienė gilinosi į rašytojos dienoraštyje atpasakotas karo metu išgyventas vaikų ir motinų dramas (2013: 75–89). Nors šiuose straipsniuose atvertos naujos rašytojos kūrybos interpretavimo perspektyvos, *Karo meto dienoraščiai* moralinėje paradigmoje išsamiau analizuoti nebuvo. Būtina paminėti, kad šiuo straipsniu autorė tęsia Gabrielės Petkevičaitės tekstų tyrimus (daugiau žr. Barkutė 2016: 9–30).

Sąžinė – subjektyvus objektyvumo reikalavimas

Arno Anzenbacheris teigia, kad kiekvienas sąžinės įsitikinimas implikuoja dialektinį santykį, kuris apima du aspektus. Pirma, kiekvienas individas įsitikinęs, kad tai, kuo jis sąžinėje tiki, yra objektyviai gera ir teisinga. Antra vertus, „mano“ sąžinės įsitikinimas tėra subjektyvus įsitikinimas, kuris aprėpia ir subjektyvumą, ir objektyvumą. Individo sąžinės nuostatoms susidūrus su kitų žmonių kitokiais etiniais įsitikinimais ir jų prieštaravais, tai priverčia individą įsijungti į diskursą su kitais žmonėmis, kad būtų panaikintas subjektyvumo nevienodumas ir įsitikinimas taptų visuotinai galiojantis, t. y. objektyviai teisingas. Taip vyksta sąžinės formavimosi procesas, kurio tikslas – visuotinis įsitikinimo galiojimas, objektyvus teisingas žinojimas subjektyvioje sąžinėje ir subjektyvus įsitikinimas socialiniu požiūriu pripažintu normatyvumu (Anzenbacher 1995: 106–107). Vis dėlto reikia pripažinti, kad esant tam tikrai situacijai vyksta susidūrimas tarp objektyvaus teisingumo išgyvenimo ir subjektyvių įsitikinimų, o konkreti veikla visada yra situacinė. Todėl kylantys sunkumai – tai sudėtingas situacijas determinuojančių aplinkybių įvertinimas ir situacijose kylančių pareigų kolizijos, t. y. skirtingų moralinių principų susikirtimas (Ten pat: 65–67). A. Anzenbacherio nuomone, net ir esant įgimtam gebėjimui skirti gėrį ir blogį, pasaulėžiūros aspektu bei dėl skirtingų empirinių žinių lygių žmonių nuostatos gali išsiskirti. Tai lemia priklausymas tam tikrai socialinei, kultūrinei, biografinai ir istorinei aplinkai (1995: 81). Mąstytojo teigimu, „moralumas tikslia ir tikra prasme reiškia valios atitikimą sąžinei, o ne valios arba elgesio konformiškumą išorinių objektyvių verčių (valstybiniai įstatymai, Bažnyčios įsakymai, viršininkų, visuomenėje priimtų papročių reikalavimai) atžvilgiu“ (Ten pat: 95–96). Anot mokslininko, nors individo veiksmai gali būti vertinami kaip priešingi papročiams ir normoms, tačiau jie nebūtinai turi būti nemoralūs. Moraliniu požiūriu bevertis gali būti tam tikro veiksmo motyvas, nulemtas baimės dėl okupacinės valdžios galimų baudžiamųjų veiksmų panaudojimo. Kaip pastebi Jeanas Laffitte’as, seniausios graikų literatūros ir filosofijos raštai, filosofiniai stoikų kūriniai, Senojo Testamento pasakojimai pateikia liudijimą apie žmones, kurie lemiamu savo egzistencijos momentu, kai iškyla asmeniško religinio ar moralinio pasirinkimo būtinybė, jautė vidinę pareigą nepaklusti savo šalies įstatymams. J. Laffitte’o įsitikinimu, sąžinės prieštara kaip atsisakymas paklusti civilių priimtam įsakymui, kurį sąžinė įvertina kaip neteisingą, egzistavo visada (2008). Katalikų bažnyčios katekizme nurodyta: „Savęs paties meilė išlieka pagrindiniu dorovės dėsniu. Tad teisinga reikalauti pagarbos savo teisei gyventi. Kas gina savo gyvybę, ne-

nusikalsta žmogžudyste, net jeigu yra priverstas smogti mirtiną smūgį užpuolikui <...>“ (KBK: n. 2264). Karo metas – tai ribinė situacija, kai itin ryškiai atsiskleidžia subjektyvių vertinimų ir įsitikinimų susidūrimas su nuo individo nepriklausančiais visuotiniais (objektyviais) įvykiais ir situacijomis. Individualios sąžinės skerspjūvyje galima pastebėti, kaip subjektyvumo ir objektyvumo santykis suponuoja atsakomybės sampratos transformacijas (deformacijas). Socialinėje aplinkoje vykstantis dažnas susidūrimas su atvirai nepaisomomis moralinėmis normomis arba iškreiptas jų pateikimas priverčia žmogų suabejoti ne tik individualiais sąžinės įsitikinimais, bet ir objektyvaus moralinio gėrio ir dieviško teisingumo egzistavimu. Vertėtų paminėti Émile’io Durkheimo nurodytą socialinės aplinkos ir socialinių faktų prievartinio pobūdžio veikimą. Individas neretai nepajaučia to prievartinio veikimo ir priima jį kaip savo paties elgesio ir mąstymo tipą. É. Durkheimas tai iliustruoja minios įtakos pavyzdžiu: gausiai susibūrę žmonės retai išvengia emocijų pasipiktinimo, entuziazmo, gailestingumo ir panašių protrūkių, nors pavieniui šiamonei taip nenuitinka. Taigi atsiduriama iliuzijos pinklėse: iliuzija priverčia patikėti tuo, kad asmuo pajuto tai, kas jam primetama iš šalies. Net jei žmonės, apimti bendro jausmo, bendradarbiauja, jų patiriamas įspūdis skirsis nuo to, kurį patirtų kiekvienas žmogus atskirai. Sociologo įsitikinimu, nustojus veikti socialinėms įtakoms, individai savęs nebeatpažįsta išgyventuose jausmuose, šie tampa jiems svetimi (Durkheim 2001: 30). Dėl šios priežasties visiškai taikingi ir smurtauti nelinkę žmonės, susibūrę į kolektyvą, gali būti įtraukiami į žiaurumo aktus. Šio pasidavimo metu jų sąžinė virsta kolektyvine ir tokiu elgesiui gali pritarti. Tačiau likę vieni tokie žmonės gali pajusti tiek sąžinės kaltinimą, tiek išgyventi siaubą dėl atliktų veiksmų. Taip gali nutikti ir kritiniu – karo situacijos – metu, ypač tais atvejais, kai vienus okupantus keičia kiti, kai pažeidžiama įsitikinimų ir veiksmo darna, kai žmonėms paliekama per mažai erdvės ir galimybių išgirsti savo sąžinės reikalavimą. Kalbant apie ribines patirtis ir jų reflektavimą, galima pasitelkti É. Durkheimo normalių ir patologinių socialinių faktų skyrimą. Nors mokslininkas nusikaltimą vertina kaip normalų socialinį reiškinį („nusikaltimas būtinas, jis susijęs su pagrindinėmis bet kurio socialinio gyvenimo sąlygomis ir jau vien todėl naudingas, kad sąlygos, su kuriomis jis susijęs, savo ruožtu būtinai normaliai moralės ir teisės evoliucijai“ (2001: 82), tačiau mums nusikaltimas rūpi ne kaip normalus visuomenės reiškinys, bet kaip patologinio pobūdžio socialinis faktas, todėl ypatingas dėmesys kreipiamas į šio patologiškumo suintensyvėjimą karo, kaip socialinio ir moralinio pakrikimo, metu, į sąžinės įsitikinimų kismą bei jų atrofijas. Nors, kaip teigė É. Durkheimas, „kiekvienai civilizacijos būklei būdingas savas nusikalstamumas“ (2001: 86), karo metu pastebimas kai kurių naujų nusikalstamumo formų atsiradimas ir nenormalus senųjų augimas atmetant kategorišką sąžinės įsipareigojimą gėriui ir tiesai.

Gabrielės Petkevičaitės sąžinės būsenos ir refleksijos

Ramunės Bleizgienės pastebėjimu, traumą patyrusiems žmonėms itin svarbu, kad jų išgyvenimai neišnyktų iš visuomenės atminties, kad jų kančia būtų interpretuojama bendruomenės moraliniame kontekste. Literatūros kūrinys sukuria tą komunikacinį kanalą, kuriuo subjektyvi traumuojančio įvykio patirtis gali būti ir yra perduodama bendruomenei,

skaitytojų ratui, kultūros, visuomenės nariams (Bleizgienė 2011: 31). Toks itin svarbus buvo ir Pirmojo Pasaulinio karo metu Gabrielės Petkevičaitės rašomas dienoraštis (toliau – *Dienoraštis*), kurį po karo ji taip skubėjo išleisti, bijodama, kad jos „gyvybės liepsnei susiliejus su amžinybe, žūtų daug vaizdų, žūtų daug pergyventų jausmų“ (Petkevičaitė 1966: 12). G. Petkevičaitė suprato, kad, siekiant išgyventi, išsaugoti gyvybę, daug dalykų karo metu, neretai ir sunkūs nusikaltimai būna vertinami kitaip: „O tas karas? Ar nėra jis tiesiog nuožmumo mokykla ir akstinas prie bjauriausių darbų, kurie visuomet susidėjusiomis aplinkybėmis teisinami...“ (1966: 103) Rašytoja taip pat suprato, kad karas vyksta ne tik tarp skirtingų valstybių, bet kova vyksta ir žmogaus viduje, kartais stengiantis nutildyti sąžinės balsą, pasiteisinant susiklosčiusiomis aplinkybėmis.

Pirmieji skausmingi sąžinės svarstymai G. Petkevičaitę užklumpa jos širdyje susidūrus užuojautai žmogui, kuris išvaromas iš savo namų ir susirūpinimui savo pačios šeima. Gyvenime vadovaudamasi kantiškuoju kategoriniu imperatyvu, t. y. besąlygišku sąžinės reikalavimu, kuris implikuoja tiesos reikalavimą, moteris suvokia, kad nelaimėje atsidūrusiam ir jos pagalbos prašančiam žmogui ji įsipareigoja besąlygiškai. Šią dramą iliustruoja dienoraštyje aprašytas vidinio „aš“ ir baimės inspiruoto balso ginčas: „Širdis šaukė: „Atiduok visa, ką turi! Padėk tam vargšui!“ <...> Tas žmogus šiandien ant pražūties kranto! Tavo tiesioginė pareiga jis gelbėti! – O vaikai globoti ar ne pareiga? ar ne pirmutinė tavo pareiga? <...>“ (Petkevičaitė 1966: 110). Viktorija Daujotytė šią sceną pavadina „sąžinės išbandymu karo apsunkintomis sąlygomis“ (2009: 112). Paradoksalu, tačiau tada, kai daug žmonių savo moralinius sprendimus greičiausiai grindė empiriniu naudos principu, G. Petkevičaitė išgyveno kankinančias abejones dėl sprendimo, kurį šioje situacijoje turėtų padiktuoti sveikas protas ir rūpestis artimu, pirmiausia savo šeima. Aprašomoje situacijoje atskirti, kas yra teisinga, o kas ne, itin sudėtinga, tačiau šio subjektyvaus teisingumo išgyvenimo atveju būtinas etinio objektyvumo siekis atsiskleidžia per G. Petkevičaitės globotinį Antaną, kurį rašytoja pavadina „kūną įgijusia sąžine“. Jis „pažvelgė giliai į akis ir paklausė: Kodėl jam taip mažai davei?“ (Petkevičaitė 1966: 111). Rašytoją taip paveikė išgyvenama kaltė, kad pagalbos prašymo scena ir „nelaimingo žydo tremtinio Abramkos vaizdas“ kaip sąžinės priekaištas persekiojo ją su kiekviena išgirsta žinia apie tremiamus ar nuo karo bėgančius žmones. Šis priekaištas ją vargino ne tik vaizdais, bet ir nerimą keliančiais garsais: „Girdžiu Abramkos čia pat ties manimi duslų, vos ausimis sučiumpamu balsu tartą tylų, nedrąsų nusiskundimą, prašymą, pilną krūtinėje sulaikomo aikčiojimo...“ (1966: 128). Galima būtų teigti, kad moteris šioje situacijoje yra sau per griežta, kad jos sąžinė itin skrupulinga, nes atsisakymas kiek didesne auka paremti nelaimėlį nebuvo nulemtas šykštumo. Ribinėje situacijoje atsidūrusio žmogaus rūpestis savo šeima neturėtų slėgti sąžinės taip, kaip besirūpinančio vien savimi arba išimtinai savo materialia gerove. Tai besąlygiškas sąžinės įsipareigojimas padėti artimui, tačiau problema susijusi su prioritetų nustatymu. Nepaisant sau skirtų aštrių žodžių („<...> pasitikėjo manimi... mano kaip ledas šalta savimyla“ (1966: 128), G. Petkevičaitės atlikto veiksmo moralinė kokybė, nulemta vidinio valios akto ir valios motyvo, atrodytų, atitinka besąlygiško įsipareigojimo tiesai reikalavimą. Tačiau tai, kad ji jaučia kaltę ir vadina jį „juodu bjauriu tašku“, gulinčiu jos

sąmonėje ir dēme sieloje, kurios nenuplaus joks pasiteisinimas (1966: 128), galima daryti prielaidą, kad autorė nebuvo įsitikinusi tuo, jog tai, ką ji daro, yra objektyviai teisinga.

Ne mažiau abejonių ir sąžinės priekaištų G. Petkevičaitė išgyvena išsiuntusi savo globotinius pas pažįstamą dvarininkę V[enclovavičienę]. Rašytoja, priėmusi globoti našlaičius, jautė sąžinės ramybę, suvokdama, kad daro viską, kad prisidėtų prie visuotinio gėrio. Atrodė, kad minėtu atveju rašytojos sąžinė, kaip transcendentaliai funkcionuojantis „Aš“ arba kaip grynasis (praktinis) protas (I. Kantas), jai, kaip empiriniam veikėjui, prieš veiksmą praktiškai primygtinai iškėlė grynąjį pareigos padėti nelaimėje reikalavimą ir veikimo valią kreipti pagal sąžinę. Kaip pati autorė pripažįsta, šią subjektyvumo ir objektyvumo pusiausvyrą sutrikdo prasidėjęs karas („gresia viską suardyti, sujaukti, sugriauti“ (Petkevičaitė 1966: 154). Galima užsiminti ir apie dar vieną veiksnį, lėmusį tokius skausmingus G. Petkevičaitės vidinius prieštaravimus. Tai pasaulėžiūrinis ir socialinis aspektas. Didžiausios abejonės moterį užplūsta sprendžiant klausimą – ar būtų moralu palikti savo namus ir bėgti iš tėvynės? Gimtųjų namų apleidimas rašytojai skamba lyg išdavystė ir pareigos, kuri vienintelė determinuoja sąžinę, nevykdymas. Problemiausia šioje situacijoje yra tai, kad sąžinės abejones lemia pačios G. Petkevičaitės neatsakytas „tas baisus amžinas klausimas, kas svarbiau žmogui: šeimai ar visuomenei pareigos? Juk suprantu ir vienus, ir kitų pareigų kilnumą, šventumą...“ (1966: 156). Kaip ir žydo Abramkos atveju, iškyla panaši dilema, aiškinta A. Anzenbacherio – veiklos situacija, kai kyla pareigų kolizija. Nuo mažumės auklėjama visuomeniškumo dvasia, rašytoja lyg ir neabejoja, kad „aiškiausia pareiga – likti savo namų ir savo tėvynės sargyboje“ (1966: 155). Tačiau rūpestis vaikais ir jų saugumu iškyla šalia kaip lygiavertės svarbos pareiga, dėl kurios *Dienoraščio* autorė prisipažįsta: „kiek jau laiko šitai kankinuosi?! Ir vis išeities nematau...“ (1966: 156). Išeitį jai padiktuoja pažįstamas dvarininkas B. K[arpis], kuris subjektyviai rašytojos nuomonei pateikia objektyvių argumentų apie galimas pasekmes. Tolesnis tekstas atskleidžia, kad B. K[arpis] yra iš tų žmonių, kurie sudėtingą karo metą supranta kaip laiką, kada žmonės turi ypatingai įvertinti besąlygiškos pagalbos vienas kitam vertę bei stengtis išlaikyti žmogiškumą: „Jei tokiais laikais vieni kitų nešelptumėm, nebūtumėm žmonių vardo verti“ (1966: 160). Tačiau, net ir paklausiusi pažįstamų patarimo ir išsiuntusi vaikus kuo toliau nuo fronto linijos, G. Petkevičaitė dėl savo sprendimo jaučia kankinančius sąžinės priekaištus ir nuolatinį nerimą: „Nekalbant apie nerimą dėl jų likimo, smaugia mane sąžinės graužimas <...>“ (1966: 394). Jos sąžinės priekaištų pagrindas – įsitikimas, kad vaikais rūpintis yra išimtinai jos, o ne svetimų asmenų, pareiga, todėl „sunkumas“, užgulęs jos sąžinę – klausimas: „kam reikėjo vieni vaikai iš namų varyti?!“ (1966: 423).

Kitas *Dienoraštyje* aprašytas epizodas iliustruoja sąžinės autonomijos, priklausomybės nuo tiesos ir prieštaros atvejį. G. Petkevičaitė suvokia sudėtingą jos tautos ir tėvynainių situaciją („sunki pavergtųjų būklė“): vieną okupaciją keičia kita, Lietuva tampa dviejų konfliktuojančių šalių susidūrimo vieta ir įvykių ikaite. Lietuvos gyventojams ne tik atimama teisė ir laisvė elgtis pagal savo sąžinės įsitikinimus, bet ir skelbiami įsakymai visiškai neatitinka objektyvių gėrio ir moralumo reikalavimų. Taip siekiama individualias sąžines paversti okupacinės valdžios suformuota ir primesta kolektyvine sąžine. Socialinė struktūra

be elementarių humaniškumo ir teisingumo principų yra pažeista ir negali kurti pasitikėjimo individualiai sąžinei. Todėl natūralu, kad G. Petkevičaitė jaučia sąžinės prieštara ir net rizikuodama savo gyvybe paklūsta prigimtiniam žmogiškumo įstatymui: „O tie „rusai“ plaukte plaukia kasdien prie manęs, prašydami juos alkanus pavalgydinti... <...> Tai ir duodu, kiek galiu, ramia sąžine (Petkevičaitė 1966: 201–202). Moteris supranta pozityvios teisės ir įstatymo reikšmę, valstybinės tvarkos, atstovaujamos proto ir reprezentuojančios piliečių idealus vertę, tačiau ji atkakliai kartoja savo poziciją: „man į vargą įkritęs žmogus, ir dar ne iš savo kaltės, buvo ir yra artimesnis, kaip visokie draudimai“ (1966: 654). Okupacinės „valdžios įsakymai“, kaip pastebi autorė, sukurti skleisti ne visuotinę gerovę, bet neteisybę, netiesą ir baimę, tad G. Petkevičaitėi jie neatrodo nei moralūs, nei legalūs: „<...> virte užvirė krūtinėje pasiryžimas nenusilenkti tokiems žiauriems valdžios įsakymams <...> (1966: 208). Taip moteris pademonstruoja sąžinės laisvės suvokimą ir įsipareigojimą verčiau savo moraliniams įsitikinimams, nei valdžios įsakymams. Suprantama, rašytoja stengiasi nerizikuoti savo gyvybe ir artimųjų gerove (tai taip pat sąžinės reikalavimas – saugoti gyvybę). Tačiau vidinio pasipriešinimo idėja G. Petkevičaitėi atrodo vienintelis teisingas buvimo būdas rezistencijos karo suvaržymų metu. Jos nuomone, absurdiška ir neteisinga sąmoningai paklusti išorinei jėgai, liepiančiai žudyti: „Milijonai geriausių žmonių sąžinių turi maištą prieš tokią beprotybę kelti!“ (1966: 428). Šis epizodas perteikia rašytojos įsitikinimą, kad kiekviena sąžinė yra subjektyvi, tačiau turi remtis objektyviais aukščiausio gėrio reikalavimais, o ne kitų subjektyvių (nulemtų žemų polinkių ir blogos valios) nuostatų primetamais reikalavimais. Dėl to ji išreiškia viltį, kad būtent geros valios ir pareigos determinuojamos sąžinės paprieštaraus primetamai neteisybei. Autorė, kaip ir savo teorijoje apie nusikaltimą minėjo Ė. Durkheimas, išsako nuomonę, kad ne visi politiniai sprendimai ir jais besiremiantys valdžios įsakymai būna teisingi, taip pat ir ne visi nusižengimai būna nusikaltimai. Ji klausia: „Ar seniai buvo laikoma dideliu politikos nusidėjimu lietuviškų laikraščių, lietuviškų knygų skaitymas?!“ (1966: 709). Kad ir kokie stiprūs būtų sąžinės įsitikinimai, susiklosčiusių sąlygų sudėtingumas ir pareigų kolizija konkrečioje situacijoje gali lemti tai, kad veiksmas, iš pradžių vertintas kaip objektyviai blogas ar nepriimtinas (pvz., žudyti negimusįjį), būtų verifikuojamas individualios sąžinės ir pasirodytų vieninteliu teisingu. G. Petkevičaitė *Dienoraštyje* aprašo, kaip nelengva jai matyti prievartą patyrusių moterų ašaras, kurios verčia laužyti savo sąžinės įsitikinimus: „<...> kaskart daugiau moterų ir merginų kreipiasi, prašydamos, kad gelbėčiau jas nuo gimdymo... Mano laimė, kad aš čia nieko neišmanau... Kad ir tvirto būdo ir nusistatymo esu, vargiai atsispirčiau, matydamą tų moterų aimaną“ (1966: 651). Teisingiems sąžinės įsitikinimams pirmiausia būtina laisva valia, nes moralinė veiksmo kokybė yra veikiančiojo vidinio valios akto kokybė.

Rašytoja *Dienoraštyje* nelinkusi teisti ir ieškoti kaltų. Visus girdėtus įvykius ji aprašo atsargiai, užsimindama, kad tai kažkieno papasakotos istorijos. Su skaudančia širdimi, bet „visai ramia sąžine“ rašytoja atskleidžia karo metu išryškėjusias tamsias tautiečių elgesio puses ir ydas: išdavystes, skundus, bylinėjimąsi. Vieni nusikaltimui ieško „racionalaus“ pateisinimo. O kita žmonių kategorija, kuri taikos metu įprastai priskiriama marginalams arba tiesiog „padoriems“ ir niekuo neišsiskiriantiems piliečiams, karo metu nusiima tariamo

padorumo kaukes. G. Petkevičaitė apie juos užsimena kaip „mūsų tarpe netikėtai atsiradusių žmonių rūšį. Rodos, pirma tokios ir nebuvo...“ (1966: 417). Tikėtina, jog ji suprato, kad ši „rūšis“ neatsirado iš niekur, kad tai – palankią suirutės situaciją išnaudojantys skurdžios sąžinės ir empatijos jausmo neturintys asmenys. Mokslininkai juos įvardija kaip neturinčius sąžinės, teologai – kaip turinčius, tačiau sunykusią sąžinę. Karo metu nusikaltėlių gretas papildydavo ne tik pabėgę belaisviai ar visuomenės užribyje esantys asmenys, bet ir tie, kuriems taikiu metu buvo itin svarbus respektabilumas visuomenėje. Gana sudėtinga atskleisti kiekvieno atskiro atvejo priežastis, tačiau galima kelti prielaidą, jog G. Petkevičaitės įvardyti atvejai vienaip ar kitaip buvo susiję su karo metu vykstančiais socialiniais reiškiniais, kurie tuo metu buvo įgiję anomalumo pobūdį. Ji rašo apie nusikaltimus kaip objektyvią karo tikrovę: „Būtinį karo palydovai – žmogžudžiai ėmė siausti mūsų apylinkėje“ (1966: 402). Supratimą, kad ne visi žmonės elgiasi pagal sąžinę ir kad ne visų žmonių sąžinės gali būti teisingos, perteikia moters sutikti kazokai: „Čia surankiota visokio plauko ir visokių sąžinių žmonių...“ (1966: 207).

1918 metų pradžioje G. Petkevičaitė aprašė savo vidinę būseną, tą prieštara, kuri sąžiningą žmogų priverčia kentėti dėl to, kad jo subjektyvūs įsitikinimai nuolatos patiria objektyvios tikrovės spaudimą. Rašytoja, nepaisydama visų pavojingų situacijų, stengėsi gyventi ir spręsti etines kolizijas vadovaudamasi sveiku protu ir teisinga, t. y. įsipareigojusia tiesai ir pareigai, sąžine. Tačiau tokiu atveju paklusimas savo sąžinei reiškė kai kuriais atvejais nepaklusimą valdžios įsakymams, okupantų rėmimą (maistu, medikamentais, nakvyne), nusižengimą kitiems savo įsitikinimams (melavimą). Nepaisydama frustracinių išgyvenimų, G. Petkevičaitė suvokė, kad viskas, ką ji darė dėl žmonių, buvo jos pašaukimas ir tai teikė jai energijos išgyventi (1966: 776).

Išvados

Sąžinė yra subjektyvi žmoniškų veiksmų norma. Tam, kad ji būtų teisinga, turi atitikti objektyvias moralumo normas. Apibendrintai galima teigti, kad individualios sąžinės įsitikinimas aprėpia ir subjektyvumą, ir objektyvumą. Pasaulėžiūrinė nuostata ir empirinių žinių lygiu žmonių nuostatos gali išsiskirti, todėl neretai skiriasi ir žmonių sąžinės įsitikinimai. Nors individo veiksmai, kurie remiasi individualios sąžinės sprendimu, gali būti vertinami kaip nelegalūs teisės atžvilgiu, tačiau jie nebūtinai turi būti nemoralūs. Su sąžinės autonomijos samprata glaudžiai susijusi ir sąžinės prieštarnos sąvoka. Sąžinės prieštaraavimas kyla tada, kai reikalaujama atsisakyti abejonių ir elgtis nepaisant sąžinės įsitikinimų.

Karo metu išskylančios ribinės situacijos, kai itin skaudžiai susiduria subjektyvūs vertinimai su nuo individo nepriklausančiais visuotiniais (objektyviais) įvykiais, atskleidžia prievartinį socialinės aplinkos pobūdį. Individas neretai savo nelegalų ar nusikalstamą elgesį stengiasi pateisinti būtent šiuo objektyviu prievartiniu poveikiu. Todėl smurtauti nelinkę žmonės kolektyviai gali leisti įtraukiami į žiaurumo aktus. Šio pasidavimo bendrai nuotaikai metu jų sąžinė, virtusi kolektyvine sąžine, tokiame elgesiui gali pritarti, tačiau asmenims likus vieniems dėl atliktų veiksmų pajuntami sąžinės kaltinimai.

Gabrielės Petkevičaitės *Karo meto dienoraštyje* užfiksuoti įvykiai ir jų vertinimas atskleidė tai, kad rašytoja suprato, jog, siekiant išgyventi, išsaugoti gyvybę, daug dalykų karo metu, neretai ir sunkūs nusikaltimai, būna vertinami kitais masteliais. Nepaisydama užgriuvusių sunkumų ir rizikingų situacijų, rašytoja, vadovaudamasi besąlygišku sąžinės reikalavimu, stengėsi išlikti ištikima tiesai ir žmogiškumui. Tačiau ištikimybė kantiškajam kategoriniam imperatyvui G. Petkevičaitėi kėlė ne vieną dilemą. Problema iškildavo tada, kai pareiga pagalbos prašančiam žmogui stodavo į akistatą su pareiga savo gyvybei, t. y. kai reikėdavo nustatyti įsipareigojimo prioritetus. Tokiais atvejais rašytojos sąžinė tapdavo per daug skrupulinga, pasiduodavo kankinančioms abejonėms ir nepagrįstiems priekaištams. Skausmingus G. Petkevičaitės išgyvenimus ir vidinius sąžinės prieštaravimus galėjo lemti pasaulėžiūrinis ir socialinis aspektai. Tekstais perteikta nemažai sąžinės prieštaros atvejų, kai prieštaraujama neteisingiems valdžios įsakymams. Tokie atvejai būdingi ir lietuvių rašytojos, ir okupacinių šalių kariaujančių asmenų sąžinės sprendimams. G. Petkevičaitė dienoraštyje stengiasi išlikti objektyvi ir aprašo karo metu išryškėjusias tamsiąsias tautiečių elgesio puses bei ydas.

Išanalizavus G. Petkevičaitės sąžinės įsitikinimų raišką ir priimtais sprendimais perteikiamas moralines refleksijas, galima daryti išvadą, jog lietuvių rašytoja net ir tada, kai buvo devalvuojamos visuotinės moralinės ir dvasinės vertybės, o žmonių sąžinės ir gėrio suvokimas atrofavosi, vadovavosi savo įsitikinimais ir sąžinės nuostatomis, savo sprendimus stengėsi grįsti objektyvia moralumo norma ir prigimtinio bei artimo meilės įstatymo priesakais. Jos prisiimta atsakomybė atskleidė laisvės paklusimą tiesai ir priklausomybę nuo jos.

Literatūra

- ANZENBACHER, A., 1995. *Etikos įvadas*. Vilnius: Aidai.
- BARKUTĖ, S., 2016. Gabrielės Petkevičaitės moralinė laikysena XIX–XX amžių sandūros Lietuvos politiniame kontekste. *Darbai ir dienos*, 65, 9–30.
- BLEIZGIENĖ, R., 2011. Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spauda leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“. *Žmogus ir žodis*, 13 (2), 30–38. Prieiga: <http://www.biblioteka.vpu.lt/zmogusirzodis/PDF/literaturologija/2011/blei30-38.pdf> [Žiūr. 2016 01 13].
- BRAZAUSKAS, N., 2014. Igno Šeiniaus dienoraštis kaip asmens tapatumo ir kūrybos (inter)tekstas. *Gimtas žodis*, 8–9, 34–39, 32–40.
- ČIOČYTĖ, D., 2013. Gabrielės Petkevičaitės-Bitės tekstai: vertybinio mąstymo podirvis. In: *Bitės laikas: Privataus ir viešo gyvenimo modeliai*. Sud. R. Bleizgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 26–34.
- DAUJOTYTĖ, V., 2009. Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai. *Metai*, 5–6, 111–115. Prieiga: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/5051-viktorija-daujotyte-bites-dienorastis-sau-zmonems-istorijai?catid=531%3A2009-nr-05-06-geguze-birzelis>. [Žiūr. 2016 01 13].
- DURKHEIM, Ė., 2001. *Sociologijos metodo taisyklės*. Vilnius: Vaga.
- GLINSKIS, R., 2006. *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai: tarp literatūros ir dokumento*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- KBK – *Katalikų Bažnyčios katekizmas*. Prieiga: <http://katekizmas.lt/kbk1996p2003/index.html> [Žiūr. 2016 01 08].

LAFFITTE, J., 2008. Sąžinės prieštaravimo istorija ir skirtingos tolerancijos sąvokos prasmės (I). *Bernardinai.lt*. Prieiga: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-12-01-jean-laffitte-sazines-priestaravimo-istorija-ir-skirtingos-tolerancijos-savokos-prasmes-i/3479> [Žiūr. 2016 01 09].

MASKULIŪNIENĖ, DŽ., 2013. Vaiko tema Gabrielės Petkevičaitės-Bitės kūryboje. In: *Bitės laikas: Privataus ir viešo gyvenimo modeliai*. Sud. R. Bleizgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 75–89.

PETKEVIČAITĖ-BITĖ, G., 1966. *Karo meto dienoraštis. Raštai*. T. 2. Vilnius: Vaga.

ŠIDLAUSKAS, M., 2013. Bitės būdas. In: *Bitės laikas: Privataus ir viešo gyvenimo modeliai*. Sud. R. Bleizgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 15–25.

Skaistė Barkutė

Klaipėda University, Lithuania

Research interests: Lithuanian literature (19th Century and first half of the 20th Century), moral philosophy and literature, literary sociology, literary theology

A RELATION BETWEEN OBJECTIVITY AND SUBJECTIVITY IN THE MORAL REFLECTION OF GABRIELĖ PETKEVIČAITĖ DURING WORLD WAR I

Summary

It is considered that conscience embraces dialectic relation between objectivity and subjectivity. The conviction of an individual conscience is mere subjective conviction so it should satisfy objective moral norms. This article discusses how conscience, as the source of inward responsibility, and objective order of moral rules correlate between each other. Wartime is the liminary situation when the conflict between subjective convictions and objective occasions comes out dramatically clear. In the article it is made attempt to assess how the Lithuanian writer Gabrielė Petkevičaitė authorizes her understanding of right and justice during World War I even if it does not satisfy requirements of objective good. G. Petkevičaitė wrote all reflections of her experience in the diary named *Karo meto dienoraštis* (The Wartime Diary) in 1914–1919. There is presented Lithuanian writer's attitude towards prevailing opinion that some of the unwarrantable (sometimes even criminal) actions and behavior are justifiable during such hard liminary times. The texts of the diary reveal the fact that, despite complicated situations, the Lithuanian writer remained true-hearted to humanism ideals and the truth.

KEY WORDS: conscience, objectivity, subjectivity, Gabrielė Petkevičaitė, World War I.

Įteikta / Submitted 2017 06 06

Priimta / Accepted 2017 08 10